

FRANCIA FILOZÓFIAI—TÁRSADALOMELMÉLETI—POLITIKAI ESZMÉK INTERPRETÁLÁSA ÉS BEFOGADÁSA A REFORMKORI MAGYAR FOLYÓIRATOKBAN

MADÁCSY PIROSKA

Az aktív hazafiságot, a politikus magatartást a történelmi kor sugallja, „a nemzet a keret, de az egyetemes emberi a cél”.¹ Öntudatos politikai magatartásra, a magasztos célok megvalósítására azonban csak kiművelt emberfők képesek — a haladás legfőbb gátja tudatlanságunk.² Ezért volt a reformkorban a legfontosabb feladat, első lépésként: a nemzeti művelődés (Bessenyei vetette fel művelődéspolitikai programjában — most lehetett csak megvalósítani angol, francia mintára). A XVIII. század óta a magyar értelmiség egy bizonyos része figyelemmel kísérte a francia kultúrát, civilizációt, eszméket, a francia hatás megnyilvánult a művészetek, a divat és első-sorban az irodalom területén. A kulturális kapcsolatok mindig erősebbek voltak, mint a politikai befolyás. 1825-től kezdve azonban újrakezdődik a francia felvilágosodás legnagyobb íróinak, Montesquieu, Voltaire, Rousseau műveinek interpretálása, most a nagyobb olvasóközönség számára, az írók és a politikusok valóságos francia modellt alkotnak.³

„Franciaország vezetője, központja az európai műveltségnek. A műveltség eszméje és kifejlődése Franciaország történetével van leginkább egybeforva. Mindenütt, hol előre kellett menni, Franciaország előre ment, s mindenütt, hol résen kellett állani, Franciaország résen állott.”⁴ „Ugyanis: irodalmi, általában kulturális hatásokat olyan kollektívumok sugároznak ki, amelyek egy adott stádiumban a maguk önálló stílusú kultúráját teljesítették és olyanok fogadnak be főként, amelyek a fejlődésnek alacsonyabb fokán vagy korábbi stádiumában útban vannak az önálló fiziognómia kialakítása felé”...⁵

Az eszmei, politikai hatás legalább olyan erős, mint az irodalmi hatás. A megadott, konkrét magyarországi helyzetre alkalmazva tehát a francia befolyás sokféleségét, nem lehet figyelmen kívül hagynunk az eszmei hatások vizsgálatát, holott ezeket az eszméket nem feltétlenül az irodalmi vivőanyag, hanem fél-irodalmi műfajok: röpiratok, szónoklatok, publicisztikai alkotások, értekezések, történelmi és filozófiai monográfiák hordozhatják, sőt ezek veszik át részben a szépirodalmi művek szerepét.⁶ A negyvenes évek elejétől a nemzeti építkezésben egyre tudatosabban érvényesülnek a politikai, társadalmi átalakulás tendenciái. Széchenyi ezt így fogalmazta meg: az egészséges nemzeti léthez szükséges — a gazdaság hatékony működése, az eltérő érdekek egyeztetése, a társadalmi formáció állandó mozgása, az anyagi és szellemi állandó súrlódásán alapuló fejlődés.⁷

A „kitekintésben” középponti témaként szerepel az emberiség történetének, ideológiai fejlődésének, egyéni és nemzeti jellemeinek vizsgálata. Tudjuk — „a sajtó egy különös momentum a politikai fejlődésünk történetének, egy közvetítő, mely által a gondolat nyilatkozik”⁸ Tökéletesen nyomon követhető tehát a magyar folyóiratokban a reformkori szabadelvű politikai átalakulás. A liberális és demokrata eszmék átvétele az új nemzedék számára égetően fontos, már kitűzött feladatok konkrét

keretben való megvalósítása, az aktív hazafiság időszaka, az „ideálnemzet” a cél. Az 1832—36-os országgyűlési ifjai a francia liberalizmus, Thiers, Mignet, Michelet gondolataiért rajonganak. Az *Athenaeum*, a *Tudománytár*, az *Életképek*, de a többi folyóirat is ontja a francia szellemű, liberális politikai tartalmú cikkeket, ugyanakkor a szépirodalom is politikai jellegű és irányzatos. Jelszó: „Ce qu’ on croit vrai il faut le dire et le dire hardiment!”⁹ Bár a sajtószabadság még nem mondatott ki, egészen meglepő, milyen rendkívül sok radikális hangnemű írás jelenik meg a sajtóban, főleg a júliusi francia forradalom után. A negyvennyolcas fiatal magyar nemzedék a francia szabadságeszméken, a francia demokrata irányon nevelődik és megtanulja: „...„mí-szerint a múlt csak tanulság, de nem bálvány, a jelen pedig kísérleti tér és nem alvással töltendő éj, s hogy mind a kettőt csak arra kell használni, mikép húzhatunk következtést és tanúságot további haladásra, nemünk emelésére és tökéletesítésére.”¹⁰ A francia eszmék közül a legfontosabbak — a szabadság, valamint a gazdasági, társadalmi egyenlőség jelszavai, a francia alkotmányos élet és társadalmi szellem tanulmányozása alapján. A francia liberalizmus elvei közül leggyakrabban az emberi jogokért való küzdelem, az egyén teljes szabadsága és a társadalmi megkülönböztetés eltörlése vetődnek fel, először elméleti szinten, majd befogadva, már a hazai állapotokra alkalmazhatóan. A közvetítő közeg pedig: a történeti művek, filozófiai alkotások és társadalomelmélet.

Feltűnő ugyanakkor, hogy hányan és hányszor foglalkoznak a nagy francia forradalom politikai és eszmetörténeti vonatkozásaival, s tanulságait a hazai viszonyokra próbálják alkalmazni. Még SZÉCHENYI is, aki pedig óva int a francia forradalomhoz hasonló „violentiák”-tól, azonosságokat fedez fel a francia nemesség forradalom előtti helyzete és a magyar nemesség reformkori feladatai között. (Pedig nagyon nehéz a két ország politikai és társadalmi helyzetét összevetni, netán analógiát felállítani, akkora a különbség.)¹¹

A „*múlt, mint tanulság*” — a további haladás feltételeként többször is megjelenik, híres francia történetírók bemutatásában, műveik ismertetésében. Elsőként Thiers nevét emelhetjük ki, akit Széchenyi személyesen is ismert, és könyvei között megtalálhatóak voltak annak leghíresebb művei. Leginkább a tizkötetes *Histoire de la Révolution*ra hivatkoznak. Thierst alacsony néposztálybeli származása tette baloldalivá. Bár rendkívül sok címe van — „történet- és hírlapíró, státustanácsnok, elnök, követ, akadémiai tag, böcsültrendi nagy vitéz, a kamarák egyik leghatalmasabb szónoka, mégis inkább író, mint kormányférfi.”¹²

Meg kell jegyeznünk, hogy Thierst nem mindig és mindenki ítéli meg pozitívan, mint történetírót — középszerűnek is nevezik.¹³ TREFORT ÁGOSTON az új francia történeti irodalom úttörőjének A. Thierry-t tartja, aki a nemzedékről nemzedékre szállt hazugságok helyett szabadon ír a francia nép történelméről. „Ott a szem a múlt századokba is tisztábban képes pillantani, mert a nemzeti élet általok leginkább nyilatkozik, és csak az, ki korának irányait felfogja s élő ideáért él, láthat saját valóságos színökben múlt időket, mellyek a mostani intézvények s divatozó eszmék bölcsője lévén, korunkkal szoros összeköttetésben vannak.” — fogalmazza meg a modern történettudomány programját TREFORT.¹⁴ Hasonló lelkesedéssel emlegetik Michelet nevét, aki Thierry-t megközelíti módszereiben: kritikusan szemlél és nagyszerűen előad, az éleslátást összeköti élénk költészettel, minden szava bizonyítja, hogy „szereti az embert”.¹⁵ Nem szenttelenül szemléli a francia nép történelmét, Guizot-val szemben, aki a históriában a tények összpontosítására törekszik, de minden élet nélkül. Guizot a német módszert, a hideg német modort kedveli, míg Michelet igazi francia, szereti az embert: „Nem csak könyvekben tanítja Európát, nem csak a forradalom történetét akarja elbeszélni, hanem a lelkesedés magas pillanataiban, áttér a jelenre is,

hogy azt a múlttal összehasonlítsa, ő szíveket akar teremteni, melyek a honért és emberiségért hön dobogjanak, elveket akar adni az ifjúságnak.”¹⁶ Tehát tudja és gyakorlatban is alkalmazza a történettudomány legszebb feladatát. VASVÁRI PÁL, (aki Horvát István magyar történészprofesszor tanítványa),¹⁷ részletesen, rajongva ír Michelet sikereiről, elutasítja az öncélú, élettől elzárt német tudományos rendszert. Ugyanakkor figyelmeztet arra is, ami sajnos valóban fennáll, mi még mindig másodrendű kútfőkből, tehát német közvetítéssel merítünk adatokat a francia szellemvilág mozgalmairól, pedig „a magas eszméket eredeti tisztaságukban kellene megismertetni a magyar nemzettel.” „Csak így lehet megóni szellemi életfejlődésünket a különféle idegen befolyások kártékonyaságától. A legjobb, a legszentebb sem gerjeszt keblünkben rokonszenvet, ha készakarva elferdített alakban adatik elő.”¹⁸ A németből fordított, tehát Bécs, Berlin stb. közvetítésével közölt francia eredetű cikkek igen távol állnak az eredetitől, egyrészt szándékosan franciaellenes magatartást szítanak, másrészt tévútra viszik a hazai olvasóközönséget.¹⁹ Az egyedüli orvosság e baj ellen — meg kell tanulnunk franciául, hiszen „hazánk ifjabb nemzedéke az irodalmi irányezetekben igen közelít a francziákhoz és hajlani kezd az eredetiség tiszta forrásához.”²⁰ Érdekes tehát VASVÁRI véleménye: hogy önálló, nemzeti, szellemi műveltségünk kifejlődjék, előképül, irányelvekben a francia iskolát kell követnünk. Külön kell hangsúlyoznunk azt az érdeklődést, mellyel a negyvenes évek végén a magyar sajtó Lamartine-t, a politikust és államférfit, de elsősorban, mint a francia forradalom történetének íróját körülvesszi. A negyvennyolcas ifjak Lamartine: *L'Histoire des Girondins*-jéből tanulnak meg lelkesedni a francia forradalomért.^{20/a}

BÉRCZY KÁROLY már 1847—48-ban részben lefordítja e művet, SZÉCHENYI 1847-ben rendkívüli figyelemmel olvassa eredetiben (szerinte e mű: «la glorification du brigandage»), majd később jegyzetekkel látja el.²¹ OBERNYIK KÁROLY pedig többször publikál Lamartine műveiből fordított részleteket, 1848-ban.²²

A nagy francia forradalom eszméi, a szabadság, egyenlőség, testvériség megvalósulása vagy megghiúsulása az európai társadalmakban, elsősorban a francia társadalomban, újra és újra felvetett probléma. *Itt jelentkeznek a filozófiai és társadalomelméleti, valamint politikai eszméket adó cikksorozatok, melyek egyrészt francia hatást mutatnak, ugyanakkor megfogalmazzák az itthoni aktív politikai magatartás irányeszméit.* Az európai polgárosodást számunkra Franciaország képviseli, de mit kell tenni a hazai vezető értelmiségnek Magyarország jövő sorsáért? Nem elég ismerni az elveket, az elméletet a hazai gyakorlatban kellene alkalmazni, a hazai polgári átalakuláshoz, — ugyanakkor „minden műveltségünknek nemzetinek kell lenni, s a nemzetiség megállapítása s terjedése jövőbeli haladásunknak alapfeltétele, így a nemzeti nyelv segítségével egy nemzetté forrhatunk. A nemzetté válás próbaköve azonban, hogy a politikai kérdések mellett szemmel tartsuk a szociális problémákat is.”²³ Felmerül a kérdés: hogyan lehetne megoldani a legfontosabb társadalmi problémát, a társadalmi osztályok különböző érdekeinek kiegyenlítését? Erre választ a legradikálisabbnak tűnő szellemi és politikai mozgalmaknak, a francia utópista szocializmus képviselőinek bemutatásával, ismertetésükkel vagy bírálatukkal keresik.^{23/a}

Hogy az újabb francia filozófia új politikai és demokratikus irányt képvisel, és hogy az „újabb idők nyavalyájának fő fészke Franciaország”, azt egész Európában a „tekintély elvei”, a hatalom képviselői is észreveszik. Milyen igaza volt VASVÁRI PÁLNAK akkor, amikor figyelmeztetett, — a német közvetítéssel, a németből fordított francia témájú cikkek káros befolyással lehetnek a hazai olvasóközönségre, meghamisítják az igazságot. Nagyszerű példa erre a *Tudománytár*-ban megjelenő németből fordított cikkek sora, köztük az „újabb francia filozófia”-ról szóló.²⁴ (Annál is inkább, mert a magyar fordítók számára nem volt kötelező az eredetihez való hűség,

és így kétszeres áttétben, teljesen elferdítve olvastak itthon bizonyos témákról.) A cikk a harmincas évek végén, a korabeli francia filozófiai iskolák teljes ismertetésére törekszik, erénye, hogy nálunk még egészen ismeretlen filozófusokról is említést tesz: Claude Brunet-ról vagy Victor Cousin eklekticizmusáról. De az ismertetés középpontjában a „mindenségtagadók” bírálata áll: a st. simonisták, Lerminier és főleg Lamennais, akik „gyalázzák a valódi filozófusi vizsgálatot és teljes filozófusi sületlenségeket állapítanak meg”. Lamennais politikai „szabadelműségében” odáig jutott, hogy az ész nevében megtagadja a „tekintély elvét”, a királyokat, és a Parelós-ban a pápát, a keresztény katolikus egyházat is. „Lamennais-t szabad szelleműnek nevezhetnők, ki valami nagy tisztelettel sohasem volt a hatalom iránt”, — pedig „hogyan az emberi társaság vagy töredéke, egy ország felálljon, törvény kell, és hatalom, melly azt végrehajtsa és a törvény kútfeje isteni” — következett a német filozófus, Guizot egykori hallgatója és így magyar tolmácsolója is. Franciaországban e „filozófiai nyavalyák” elvont elméletek csupán, Guizot, Villemain leckéi keltettek igazi hatást. A mostani filozófia sem ígér sokat — Lamennais hallgat, a st. simonizmus erkölcsi problémákat mozgat, Lerminier és Leroux pedig elvontak és fecsegők, s főleg: a franciák nem ismerik a német filozófiát, Hegelt vagy Fichtét, ami igen nagy bűn, német szemszögből nézve.²⁵ E cikk említésekor legkülönösebbnek azt tarthatjuk, hogy középpontjában mégis Lamennais áll, szinte fenyegető misztikumként szimbolizálva filozófiájának különös vonzását, melyet feltétlenül vizsgálnunk kell.

Lamennais magyarországi hatását RÉVÉSZ IMRE részletesen bemutatta,²⁶ így annak teljes ismertetése nem szükséges, de kitérhetünk az általa nem említett vonatkozásokra. Lamennais legnagyobb hatású műve nálunk kétségtelenül a *Paroles d'un croyant* című, melyet alig néhány héttel megjelenése után a pozsonyi országgyűlési ifjak már ismertek, annak ellenére, hogy rendőri hajsza indul a mű olvasói, sőt említői ellen.²⁷ Egész 1848-ig — Lamennais-ról szólni „tilos”, a *Le Monde* számain (melyet Lamennais George Sanddal szerkesztett) elkobozzák. Mégis, 1834-től kezdődően több cikkben is olvashatunk Lamennaisról, természetesen inkább „sátáni” mi-voltáról. A *Paroles* első nyilvános magyar nyelvű ismertetése 1834-ben, a *Jelenkor*-ban olvasható, majd a *Társalkodó* című folyóiratban, németből fordítva.²⁸ A *Társalkodó* elrettentő példaként említi Lamennais: *Paroles d'un croyant* című munkáját (igaz, az 1834-ben, három hónappal ezelőtt megjelent műről szinte azonnal szól): „ördögi könyv, minél gazdagabban van felruházva talentommal s művészi fönséggel”. „E könyv időkorunknak vagy legnagyobb förtelme, vagy legjelesb virága...”²⁹ Ezek a megjegyzések még érdekesebbé teszik a hazai olvasóknak Lamennais-t. A cikk ezután egyértelműen elítéli a mű eszméit: e könyv a társadalom minden osztálya ellen elkezdett háború, a lázadást és ellenszegülést minden uralkodó hatalom ellen istentől parancsoltnak hirdeti, felforgató és sátáni, mert „színleg utánozza az evangélium nyelvét és visszaél a szent mondatokkal.”³⁰ E mű „lángoló jel” Európa egén, nem csoda hát, hogy a *Parolest*, minél inkább tiltják, annál inkább olvassák és nem égetik el. Sőt: az *Athanaeum* 1841-ben örömmel értesíti olvasóit, hogy Lamennais filozófiai iratai németül, a francia kiadással egy időben fognak megjelenni, s ez valószínűleg nem lesz hatás nélkül Kant és Hegel hazájában sem.³¹ Ugyancsak az *Athanaeum* közli KAZINCZY GÁBOR fordítás-részleteit, Lamennais elmélkedéseiből (igaz, a szerzőt csak a folyóirat mutatója nevezi meg).³² RÉVÉSZ IMRE érzelgős és értelmetlen fejezeteknek nevezi Kazinczy fordításait,³³ ez azonban túlzás, mert a „Gondviselés”, az „Egyesület” és a „Szeretet”-ről szóló részletek fordítása — tendenciózus. Nem az isteni gondviselésről van itt szó elsősorban, hanem az emberek földi magatartásáról, az emberek egyesüléséről, egymás iránti szeretetéről és segítségnyújtásáról (Lamennais kozmopolizmusának elfogadásáról a demokratizmus szellemében), mert „míg

egyenetlenség vagyok s mindenki csak magáról gondolkozik, nem remélhetek egyebet, mint bánatot és jajt.”³⁴ A nemzetköziség és testvériség felvetése, KAZINCZY GÁBOR tolmácsolásában, forradalmi hangvételűnek tekinthető, s az is, hogy egyáltalán a *Paroles*-ből részleteket közölnek. Lamennais egyesülési eszménye és bátor demokratizmusa a negyvenes évek fiatal értelmiségeiben visszhangra talált.”³⁵

A harmincas és negyvenes években a magyar sajtó egyre többet tér vissza a nyugati szocializmus jelenségeihez, Lamennais eszméinek polgári szellemű folytatóihoz. A megértés, tehát az értelmezés és alkalmazás szintjéig azonban kevesen jutnak el. TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF szerint: „Íróinknak és gondolkodóinknak Európához való viszonyában helyreáll az ideológiai egyidejűség, amely a reformáció óta annyira elhomályosult, vagy teljesen megszakadt.”³⁶ LUKÁCS MÓRICZ 1843-ban, a magyar akadémia heti ülésén a saint-simonisták és a fourieristák elveiről szól, akik a francia polgári társadalommal sem elégedettek — „szocialista elveket vallanak, új vallást, új státusszerkezetet és új népgazdasági rendszert szerveznek, de elképzeléseik századunk „kórjelei””.³⁷ Az utópista szocializmus távoli és érthetetlen, bár vannak zseniális közgazdasági elvei, pl. az ipari célra való társulási eszme stb. — számunkra nem lehet megoldás. Ezzel szemben SZALAY LÁSZLÓ a saint-simonisták tanítványát, Lerminiert egyenesen védelmébe veszi (a párizsi lapok, főleg a *Charivari* támadásaival szemben), említi annak elvhűségét és kapcsolatát Saint-Simonnal, Geroge Sand-dal és Lamennais-val.³⁸ Lerminier *Études d'Histoire de philosophie* című kétkötetes művéről részletes ismertetést is olvashatunk a *Figyelmezőben*. Lerminier a saint-simonisták eszméit a kor szükségleteinek megfelelően alkalmazta, és a tömegekhez szól. Műve három részből áll: 1. Stúdiumok az ókor költői és történetirői felett; 2. A törvényhozásról; 3. Napi érdekű tárgyak felett cikkek. Munkájában felismerhető Lamennais hatása, de inkább „annak elleneit kisebbiti, mint az általa felállított merész következményeket támogatná.” Eszméiben sokat kölcsönöz a saint-simonisták mellett Hegeltől, Kanttól, s egy politikus és demokratikus filozófiát képvisel.³⁹ SÜKEI KÁROLY a francia politikai átalakulást jellemezve egyenesen kiemeli: „a francia, eltérve a humanizmustól, kommunisztikai irányban akar haladni, mert tudja a célszerűen létesített munkafelosztás hasznosságát, ezért gyakorol ó jelenkorunkban haladási kezdeményezést...”⁴⁰

Egy tájékozódást és tájékoztatást egyre inkább egy demokratikus-radikális társadalmi elkötelezettség jellemzi. Érthető tehát, hogy óriási visszhangot vált ki itthon Tocqueville: *Demokrácia Amerikában* című műve, (Jókai visszaemlékezéseiben „bibliánk”-nak nevezi), „melly rendeltetését tekintve nem arra van szánva, hogy csak egy nemzetnek, hanem, hogy minden nemzetnek használjon.”⁴¹ E társadalomelméleti mű fordítására FÁBIÁN GÁBOR vállalkozik, négy kötetben (1841 és 1843 között) magyarra írva az egészet „hazafiainak kezébe adja, kik a szabadság, jog és fölvilágosodás igaz barátai”.⁴² Fordítása magyar földön „egészen meghonosult, elannyira, hogy nem ritkán hallhatni annak címét Tocqueville nevével együtt idézgetetni nemcsak magános körökben, hanem még megyei gyűlésein, s törvényhozó termeinkben is”.⁴³ A sajtó felöleli a haladás ügyét, az emberek közötti egyenlőtlenség problémája eddig főleg a francia felvilágosodás írói nyomán fogalmazódott meg, most kibővíti a kört Tocqueville és Chevalier hatása, akik „mély tudású, bölcs, vizsgáló elméjükkel” méltó folytatói Montesquieu szellemének. Tocqueville meghatározott céllal, konkrét életanyagon át mutat rá lényegi összefüggésekre, jut el általánosító következtetéseikig. Fábrián Gábor nemcsak azért fordítja le Tocqueville művét magyarra, mert szimpatizál annak gondolataival, hanem tisztában van azzal is, hogy a nagyközönség számára így lesz hozzáférhetővé a mű — teljes igazságával, mert a németből fordított ismertetések eltorzítják Tocqueville eredeti gondolatait. Michel Chevalier-vel ugyanis ez történt.

Chevalier észak-amerikai leveleinek részletes, de németből fordított ismertetése két cikkben is olvasható a *Tudománytárban*, mindkettő erősen elfogultan ír az amerikai demokráciáról és célja: bebizonyítani, jobb a jó öreg, konzervatív Európában, veszélyes amerikai minta után igazodni.⁴⁴

Tocqueville „demokratájából” részleteket is közöl a korabeli sajtó, legtöbbször FÁBIÁN GÁBOR tolmácsolásában, aki három középponti eszme köré csoportosítja magyarázatait: szabadság, jog és fölvilágosodás. A fölvilágosodásnak, a tudományok, a literatúra és művészetek, az értelem erejének köszönhető „az emberiség fejlődése egyenlőség tekintetében”, „az észbeli munkák, a költészet, a tehetség, a szellem hasznára vannak a demokráciának, az egyenlőség lépcsőnkinti kifejlődésének”.⁴⁵ (Az első, aki a nevezetes emberjogok magyarázatát memoárjaiban „indítványba” hozta, La Fayette volt, aki 1834-ben halt meg.)⁴⁶ „A francia forradalomnak két ellenkező irányú mozgása volt, egyik kedvezett a szabadságnak, másik kedvezett az önkénynek.”⁴⁷ „Midőn a zsarnokság magát valamely kis nemzet kebelében fészkel meg, az itt sokkal nyomasztóbb, mint másutt... Mégis, a kis nemzetek bölcsői a politikai szabadságnak”⁴⁸ „A múltnak terhe rajtunk van, minden század felelős az előtte valókért, s felelősekké teszi az utána következőket.”⁴⁹ „De a korunkbeli nemzetektől függ, hogy őket az egyenlőség szolgáására, vagy szabadságra, felvilágosultságra, vagy vadságra, boldogságra vagy nyomorúságokra vezesse.”⁵⁰ „A honszeretet is lehet nagy múlt szenvedély, vagy okos termékeny és tartós, mely értelmességéből születik, törvények segítségével fejlődik, jogok gyakorlatával nevelkedik, s az ország jólétére vonatkozik...”⁵¹ A törvényeknek az emberi jogokat kell szolgálniuk. Szükség van az összpontosításra, de a jó kormánynek fő célja a nép hatalmát, a nép jólétét szolgálni. Az akaratszabadság, a gazdasági szabadság, a vallásszabadság, az emberi jogok szabad gyakorlása feleleveníti a polgárok kialvó hitét hazájuk sorsa iránt, „állandó aggodást, hazaszeretetet ébreszt, míg az önkény önmagában semmit állandóan fenn nem tarthat.”⁵² A franciáknál a jog majdnem mindenkire vonatkozik, nálunk is lehetséges a politikai jogokkal való élés, — meg kell próbálkoznunk vele, bár nagy a felelősségünk — a következményekért, vonja le a tanulságot FÁBIÁN GÁBOR, s hozzáteszi — de minden itt és most a mi feladatunk, a század feladata.⁵³

Számtalan példával illusztrálhatjuk tehát a francia filozófiai, társadalomelméleti valamint politikai eszmék hazai befogadását, azok azonnali aktualizálását. Megállapíthattuk, hogy az „informátorok” és az „elvárási horizont” a legideálisabban adottak voltak. Az „üzenet” tehát megfejthető, a „rejtjelkulcs” adva van, — még érdekesebbek azonban a befogadás következő részei, a megértés, az átértelmezés fő mozzanatai. A kiemelt informátorok a befogadott impulzusokat új közegben, újra értékelve, az elméletet a gyakorlattal szembesítve, újra kibocsátják.⁵⁴

Ezek az impulzusok az 1840-es évek politikai irányeszméi, melyeket összegzős-képpen, az időszaki sajtó kiemelkedő politikai cikkei nyomán idézhetünk. Legismertebb szerzőik: a franciás érdeklődésű és műveltségű VASVÁRI PÁL, IRINYI JÓZSEF, JÓKAI MÓR stb. Az előttük álló cél: a nemzet szebb jövője, a népek boldogsága. Az eszmék az öntudatos nemzet iránytűjeként mindig megelőzik a cselekedeteket. Nemzetmozgalmakban iránytű az ész, de teendőinket lépésről lépésre kell végezni. Az igazság felismerése villámként hatol belénk, de mi csak hírből ismerjük az újabb kor legnagyobb világmozgalmaival (ez az oka az elmaradásnak, régi bajainkkal való tépelődésnek). „A nemzet megszűnik gép lenni, mihelyt teljes öntudatra ébred, s önerejét érezni tudja.” Az ember önsorsa irányítója, „a közszellemet tehát emberek teremtik”. Jelen és jövő összefügg: „a jelenben élünk. Jobbunkat pedig kiterjesztjük egy bolderabb jövő felé. Csak így lehet a múltat egybeláncolni a jövővel.” A közhit gyakran

hibás, pl. „hol a polgári főhatalom a vallást önczéljaira felhasználja, leginkább ott látjuk a nép ellen örökre szövetkezve az ikerzsarnokságot”.

„A tekintély elve uralkodó a nemzetek történetében, de a tekintély kormánya igen könnyen elfajulhat.” „A tekintély korszaka tehát az állam végcélja nem lehet. Ez a nemzetélet gyermekora.” Az európai népek története keserűen tanulságos. De az erőszakos elnyomás visszahatást szül. „A zsarnokság alapja a balhiedelem, tudatlanság, lelki sötétség.” De minden életre való nemzet mozogni kezdett és előre akart haladni, eljött az európai népek tavasz-korszaka.

És mikor mehet biztosan előre a hajó? Ha a kormány a nemzet érdekeit képviseli; ha megvalósul a szabad sajtó, a szabad véleménynyilvánítás, ha megvalósul a társadalom kulturális, gazdasági, társadalmi egyenlősége és testvérisége. Lamartine ezt így fogalmazta meg: „E törvény a közös ész: orgánuma a beszéd; apostola a sajtó; e törvény terjed a föld felett, mint egy új vallás, melly csalhatatlan, s ugyan azért hirtelen honosul, ez akarja önképére újjáalkotni a vallásokat, a műveltséget, társadalmat; mindezt pedig az egyenlőség, és testvériség alapjára helyezni...”⁵⁵ „A szeretet minden más nemzet iránt, melyet a francia keblében hordoz, rokon azzal, mit köznyelven világpolgárságnak neveznek, de a német előbb a világot, a francia pedig előbb hazáját szereti.”⁵⁶ Az irányeszmék központi magja a forradalmiság. „Ne ijedjétek meg e szótól: forradalom. Nem villám ez, csak napsugár, melly szemetekbe süt. Minden, mi szép, minden mi fontos, e szóban benne van — Istenirgalom és emberszeretet, férfierény és nőszerelem, néphatalom és világszabadság; — minden, minden e szóban: forradalom.”⁵⁷ A márciusi ifjak magukévá tették a szabadságeszméket — a gyakorlat és a valóság most egy újabbat követel: a nemzetegységet és a rendet.⁵⁸ A mi politikai katekizmusunk: szabadság, egyenlőség, testvériség — mindent a hazáért, semmit az egyesekért, ez örök jelszavunk.⁵⁹ Megújul a világ, a vén Európa, „a francia nép a megváltó, — igyekezzék a magyar első apostola lenni!”⁶⁰ Hogy megvalósuljon a világszabadság, minden nemzet egyesüljön szeretetben, le a zsarnokok hazugságával, le a nemzetek közötti gyűlölettel. „Minden ember legyen igaz testvére társának.” „Zászlónk egyik oldalára ez legyen írva: közszabadság, a másikon: testvéri egyesülés örökre!”⁶¹ „A francia a szabadság elveiért küzd, előserege a többi nemzeteknek.” „Ösztön, éberség, hajlam, vágy és képesség legtöbb van a francziában a haladásra. A francziákat szeretni korunk műveltsége, szelleme, az egyetemes emberiség iránt nyíltan bevallott hódolat. Gyalázni pedig eretnokség, korunk vallása a szabadság iránt.”⁶² Végül: érdekes és aktuális, a nőszabadság hangsúlyozása, ismét francia sugallatra. „A nőkre ezen túl nagy, fontos hivatás vár, — itt az idő, melyben a nők kötelessége a szellem lángjait szítani.”⁶³ Minden nő legyen ezután ember, tegyen úgy, mint Petőfiné, nyújtsa oda elszántsággal kedveltjének a kardot... A nő kezében a jövő nemzedéke, ezért felelősséggel tartozik.⁶⁴

Ezek az eszmei iránytűk már nem csupán a liberalizmus szép álmai, az elvek gyakorlati megvalósulásáról van szó, a hazai nehézségek felismeréséről, a gondolkodó, politikus magatartásról, a felelősség vállalásáról — a vezérváltó magatartás jegyében. A kor megnövelte az írók feladatát, az irányeszmék leginkább az irodalom közvetítésével terjedhetnek, a célérték: a haladó irodalom terjesztése a tömegek között, mert az irodalom a leghatalmasabb terjesztője a nemzeti tudatnak, s a közvetítő közeg ismételtén, még inkább: a sajtó.

Jegyzetek

1. E tanulmány a Francia irodalom és kultúra a reformkori magyar folyóiratokban c. kandidátusi értekezés (1986.) részfejezete.
2. Vö.: KUNSZABÓ FERENC: *Széchenyi eszmevilága. Kiművelt emberfők.* 59—65.
3. A *Módi Voltér* után. Felső Magyar Országi Minerva, 1825. szept. 386.; *Montesquieunak némely jeles gondolatja.* (Kis J.) Felső Magyar Országi Minerva, 1829. I. Márt. 21. 209—216.; *Egy Persa levele Párisból Smyrnába.* (Montesquieuból) 2 levél, ford. Balogh Pál. Felső Magyar Országi Minerva, 1826. Jún. 747.
4. IRINYI JÓZSEF: *Páris és a francziák.* Életképek. 1845. II. 17. sz. 527. Cenzúrázott fejezet Irinyi József Német-, francia- és angolországi Úti jegyzetek című könyvéből, melynek hazai kiadását a cenzúra betiltotta. Így Irinyi könyve Halléban jelenik meg 1846-ban.
5. BARTA JÁNOS: *Az összehasonlító irodalomtudomány fogalmi alapvetéséhez.* Klasszikusok nyomában. Akadémiai Kiadó, Bp. 1976. 80.
6. Vö. I. m. 89—90.
7. Vö.: KUNSZABÓ FERENC: *Széchenyi eszmevilága. Itt és most.* 94.
8. SZÉKELY JÓZSEF: *Írói tulajdon.* Életképek, 1847. II. 18. sz. 549.
9. Vö.: MÜLLER LIPÓT: *Francia politikai eszmék a reformkor irodalmában.* EPhK. 1923. 164.; KOSÁRY DOMOKOS: *Magyar és francia külpolitika 1848—49-ben.* Századok, 1938. (pötfüzet) 643—657.
10. IRINYI JÓZSEF: *Páris és a francziák.* Életképek, 1845. II. 17. sz. 689.
11. Vö.: *Széchenyi István 1844. március 3-i beszéde.* Idézi: BARISKA MIHÁLY: *Gróf Széchenyi István és a francia irodalom.* Bp. 1928. 80.
12. *Thiers.* Társalkodó, 1838. I. 13—14. sz. 54., *Thiers.* Társalkodó, 1844. 20—22. sz. 79-.; *Thiers élete. Könyvismertetés.* Honderú, 1846. II. 9. sz. 178.; *Thiers történelmi munkássága.* Regélő Pesti Divatlap, 1843. II. 14. sz.; *Thiers — Status férfiak és szónokok könyve.* 6. füzet. Életképek, 1846. II. 10. sz. 324.
13. Athenaeum, 1842. I. 64. sz.
14. TREFORT ÁGOSTON: *Thierry Ágoston.* Társalkodó, 1839. 43. sz. 169.; *Literatúrai melyképek Thierry Ágoston.* (németből fordítva) Tudománytár, 1841. IX. 253—258.
15. *Francia történetírók. Michelet.* németből ford. Fekete Soma) Tudománytár, 1840. 197—205.; *Vasvári Pál Micheletről.* Életképek, 1847. I. 19—20. sz. Hirlapi ör. *Guizotról.* Életképek, 1845. I. 11. sz. 377.; *Guizot: Histoire de la Révolution d'Angleterre I. Károly angol királynak kivégeztetése.* Pesti Divatlap, 1845. 24. sz. 754.
16. VASVÁRI PÁL: *Michelet.* Életképek, 1847. I. 19—20.
17. HORVÁTH ISTVÁN munkássága és szelleme hasonlítható is Thierry vagy Michelet egyéniségéhez. „A tudományt nem önmagáért, hanem valódi belbecséért szomjazta, s tömérdek ismeretét a gyakorlat számára, a hozzáforduló ifjúság javára, a magyar hazá és az emberiség számára hasznosította. Tudós és mecénás, folyóiratszerkesztő és könyvtáros, a magyar nyelv és irodalom tanára, elsősorban a magyar történetírás nemzeti iditékú művelője.” Vö.: *Mi hír Budán?* Életképek, 1846. I. 25. sz.; *Horváth István.* Életképek, 1846. II. 7. sz. 197—202.; 230—233.
18. *Michelet és a német tudományos rendszer.* (Vasvári Pál) Életképek, 1847. II. 19—20. sz. 581—585.; 613—615.
19. *Francia történelmi irodalom.* Németből fordította Fekete Soma. Beilage zur Allg. Zeitung, 1844. Nro. 19. Tudománytár, 1844. 401—404.
20. *Michelet és a német tudományos rendszer.* Vasvári Pál. Életképek, 1847. II. 583.
- 20/a A francia forradalomról már előbb is megjelent magyarul MIGNET: *A francia forradalom története.* (Fordította: Gaal József. I—II. Pest, 1845.) Petőfi pedig alapos studiumot CABET: *Histoire populaire de la Révolution française* (1839/1840) című forradalom-történetéből szerzett. Vö.: LUKÁCSY SÁNDOR: *Petőfi és Cabet.* ItK. 1966. 293—334.
21. Vö.: BARISKA MIHÁLY: *Gróf Széchenyi István és a francia irodalom.* Bp., 1928. Bibliothèque de l'Institut Français à l'université de Bp.
22. *Történelmi képek az első francia forradalomról I.* Lamartine után Obernyik Károly. Pesti Divatlap, 1848. 18—19. sz. 461—489. Említi még: *Külföldi szemle.* Pesti Divatlap, 1848.7. sz. 224.
23. Athenaeum, 1843. I. 1. füzet. *Számvetés minmagunkkal.* (alíírás: 888)
- 23/a LERMINIER: *De l'influence de la philosophie du XVIII. siècle sur la législation et la sociabilité du XIX. Paris, 1833;* *Bibliographie Saint-Simonienne (Paris, 1833.); Exposition Saint-Simonienne (Paris, 1830.); Religion Saint-Simonienne (Paris, I—II. 1832.)* Könyvismertetések és bírálat. (Valószínűleg CSATÓ PÁLTÓL.) Tudománytár, 1835. V. 195., Említi TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF is: *Magyar irodalom — Világirodalom.* Akadémiai Kiadó, Bp. 1961. 592—595.

24. *Az újabb francia filozóphiáról.* K. W. E. Mayer után Blätter für literar. Unterh. Nro. 235-236. 1838. D. J. Tudománytár, 1839. 307—320.
25. Vö.: I. m.
26. RÉVÉSZ IMRE: *Lamennais és a magyarok.* Különlenyomat a Magyar Tudományos Akadémia Társ. tört. Tudomány Osztályának Közleményeiből. 1954. 35—122.
27. Vö.: RÉVÉSZ IMRE I. m. 39—54.
28. RÉVÉSZ IMRE is említi két cikket Lamennaisról. Jelenkor, 1834. június 11. 47. sz.; Augsburger Allgemeine Zeitung május 31-i cikke alapján. Társalkodó, 1834. 55. sz. 217—218. Ezen kívül a Tudományos Gyűjteményben (1841. V. 112.) DEBRECZENI IMRE ismerteti SZEREMLEI GÁBOR: *Az új philosphia szellemvilági fejlődésében* című könyvét, melyben Hegel és Lamennais filozófiájának összevetése szerepel.
29. I. m. Társalkodó, 1834. 55. sz. 217—218.
30. I. m. 217.
31. Athenaeum, 1841. I. 26. sz. 416.
32. KAZINCZY GÁBOR: *Gondviselés, Egyesület, Szeretet.* Athenaeum, 1840. I. 7. 12, 15. sz. 106. 182. 236.
33. RÉVÉSZ IMRE I. m. 106.
34. KAZINCZY GÁBOR: I. m. 106. I. Athenaeum, 1840. I.
35. RÉVÉSZ IMRE említést tesz Lamennais egy 1845. februárban írt leveléről, melyet az abbé De Gerando Ágost francia feleségéhez, Teleki Emmához intézett. E levélben Lamennais az általa olvasott Vajda Péter versek francia fordításait dicséri, ahol „rokonérzéssel” találkozott. (A természetfestésre vonatkozó) Révész Imre I. m. 111.
36. Vö.: TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF: *A saint-simonizmus magyar visszhangja.* Magyar irodalom — Világirodalom. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961. 587—596.
37. LUKÁCS MÓRICZ: *Néhány szó a szocializmusról.* Athenaeum, 1843. I. 2. füzet 53—66.
38. SZALAY LÁSZLÓ: *Párisi levél.* Athenaeum, 1838. II. 47. sz. 751. Említi még PÁNDI PÁL: *Új eszmei és irodalmi találkozások.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1970. 168.
39. *Francia Filozófia* (aláírás: 10 = Bajza József) Figyelmező, 1837. I. félv., 25. sz. 199—202.
40. Sükei Károly: *Eszmévtárlatok egy készülődő nagyobb műből.* Életképek, 1847. II. 14. sz. 421.
41. FÁBIÁN GÁBOR: *levele Tocqueville-hoz.* Közli Sárossy Gyula. Életképek, 1846. I. 20. 637—638. Nagyon érdekes az ugyanitt közölt TOCQUEVILLE válaszevél is: *Tocqueville Fábianhoz.* „Nagy szemrehányást volnék kénytelen tenni magamnak, ha Ön levelét, melyet hozzám tavai írni szíves volt, azon időben, melyben kezemhez szolgáltatnia kell vala, megkaptam és mindeddig nem feleltem volna. Szerencsémre kevésbé vagyok vétkes, mintsem lenni láttatom. A’ körülmények előttem tudva nem levő összejötténél fogva Ön csomója ’s a’ belezárt levél nem előbb érkezett hozzám, csak a’ minap. Bocsásson hát meg késedelmemért, mert az igen is akartomon kívüli volt.
- Öröm és büszkeség nagy érzetével teltem el, olvasván azon rám nézve fölötte hízelgő dolgokat, melyeket Ön nekem mondani szíves. Szerencsésnek tartom magamat, érthetni Öntől azt, hogy nevem valamivel kevésbé ismeretlen Magyarhonban, mintsem gondolám. Én hiszem, hogy ezt Önnek köszönhetem, ’s ámbár Ön szíves is nekem azt mondani, hogy munkámat azért fordította le, mert erre azoktól, kik már azt ismerték, buzdítottatott: én megmaradok azon gondolatban, miszerint Ön fordítása tette légyen azt ismeretessé.
- Egyébiránt igen érzékenyen sajnálom azt, hogy e’ fordítás becsét magamtól nem élvezhetem. Fájdalom, én a’ magyar nyelvből nem értek egy szót is. De nem szükség Önt olvasnom, hogy meg legyek győződve a’ felől, mikép Ön dolgozása jeles. Lehet arról ítélnem magából Önnek azon levélből, melynek írásával engem szerencsétetett; mutatja az, hogy Ön a’ mi nyelvünket tökéletesen jól érti, és hogy Ön ismeri annak szellemét ’s finomságait. Annak, ki francziául illy ékesen ír, kitünőleg kell fordítani tudnia egy francia könyvet.
- Melly igen óhajtanám én olly jól ismerni önök és érdekes országát, mint ön láttatik ismerni a’ miénket. Fájdalom, ez ismeret csak úgy lehetne megszereznem, ha önöket meglátogatnám, de politicai kötelességeim gátolnak és talán még sokáig gátolni fognak ezen út megtételében. ’S én nem tudok Franciaországban semmit, mi ezt pótolhatná. Azon tudatlanság, melyben mi vagyunk minden iránt, mi Magyarországot illeti, valami szörnyűség, ha meggondoljuk ama fontosságot, mellyel már bírni és még mindinkább bírand önök országa Európában. Én nem ismerek egy valamire való könyvet is, melly nekünk Magyarországról ismereteket nyújthatna. Nem tudom, ha létezik-e a’ miénken kívül más nyelveken ulyan. Ha Ön nekem e’ pontban némi utasításokat szolgáltatathatna, engem általa igazán meg fogna örvendeztetni.
- Részemről gyönyörűségemnek tartanám, ha alkalmam adódnék Önnek Franciaországról, s az itt törtétekről fölvilágosításokat, minöket csak kíván, nyújthatni.
- Fogadja kedvesen legmegkülönböztetettebb tiszteletem kifejezését.
- Tocqueville Elek a’ követek kamarájának s a francia akademiának tagja.”
42. I. m. FÁBIÁN GÁBOR levele Tocqueville-hez. 637.

43. I. m. Életképek, 1846. I. 20. sz. 637.
44. *Lettres sur L'Amérique du Nord*, Par Michel Chevalier 2. Vols. Paris, 1836. 8. Jahrb d. wiss Kritik. (Nr. 94—95. 1837.) után K. E. Tudománytár, 1838. 335—338. *Lettres sur L'Amérique du Nord*, Par M. Chevalier Paris, Gosselin 1837. Götting. gel. Anzeig (108. St. 1839.) után Per-földy. Tudománytár, 1841. 379—385.
45. *Egy pillanat az emberiség fejlődésére egyenlőség tekintetében*. Francziából ford. Kéri. Athenaeum, 1838. II. 7. sz. 105.
46. *Lafayette szavai a történetírási fatalizmusról*. (V-a = Vörösmarty) Athenaeum, 1838. II. 32. sz. 515. *Lafayette pályája*. Társalkodó, 1838. II. 60—64. sz. 234.
47. *Tocqueville után* Fábíán Gábor. Athenaeum., 1838. II. 24. sz. 379.
48. Fábíán Gábor francziából. Athenaeum, 1839. I. 51. sz. 833.
49. *Javítási nehézség régi társaságokban*. Fábíán Gábor francziából. Athenaeum, 1838. II. 35. sz. 557.
50. *A most fejlődő politicai világ főbb arczvonásai*. (Tocqueville-től Fábíán Gábor) Athenaeum, 1842. I. 45. sz. 695.
51. *A honszeretet*. Fábíán Gábor francziából. Athenaeum, 1839. I. 17. sz. 263.
52. *A hatósági központosítás az egyesült éjszakamerikai státusokban*. Tocqueville után Fábíán Gábor. Athenaeum, 1838. II. 23—24. sz. 361. *A pénz Észak-Amerikában*. (Francziából Fábíán Gábor) Athenaeum, 1838. II. 24. sz. 384.
53. A fentebb említett eszmékhez kapcsoljuk érdekességként a Martinovics féle összeesküvésről írt JÓKAI kommentárt: „Meg kell nekik halniok, mert a népet szerették, és tudták, hogy mint lehetne rajta segíteni, mert fejükben a fölvilágosodás és emberszeretet napja lángolt...” *A világ-hírű Martinovics-összeesküvésű pör részletei*. (JÓKAI MÓR. Életképek, 1848. 15. sz. április 2. 417.)
54. Vö.: BOJTÁR ENDRE: *Az irodalomtudomány újabb feladatairól*. Literatura, 1979. 1. sz. 3—7.; SZEGEDY MASZÁK MIHÁLY: *Rétegek a műalkotás jelentésében és befogadásában*. Literatura, 1979. 1. sz. 7—22.
55. Vö.: VASVÁRI PÁL: *Irányszemlék*. Életképek, 1848. 7. sz., 17. sz. 193, 483.
56. IRINYI JÓZSEF: *Páris, és a francziák*. Életképek, 1845. II. 18. sz. 557—561.
57. JÓKAI MÓR: *A forradalom költészete*. Életképek, 1848. 22. sz. 641—643.
58. VASVÁRI PÁL: *A márcziusi ifjúság*. Életképek, 1848. 25. sz. Június 4. 705—710.
59. *A mi politicai catechismusunk*. Életképek, 1848. 17. sz. 505—506.
60. I. m.
61. ÁBRÁNYI EMIL: *Jókai Mór polgártestvérhez*. Életképek, 1848. 18. sz. 513—516.
62. IRINYI JÓZSEF: *Páris, és a francziák*. Életképek, 1845. II. 22. sz. 689.
63. JÓKAI MÓR: *Nőszabadság!* Életképek, 1848. 13. sz. Márt. 23. 385—387.
64. *Hölgysalon*. Életképek, 1848. 20. sz. 593—597.; *Hölgysalon*. Életképek, 1848. 19. sz. 557—558.

**INTERPRETATION UND AUFNAHME FRANZÖSISCHER
FILOSOPHISCH—GESELLSCHAFTSTHEORETISCH—POLITISCHER
IDEEN IN DEN UNGARISCHEN ZEITSCHRIFTEN
DES REFORMZEITALTERS**

PIROSKA MADÁCSY

In der Geschichte der ungarisch-französischen Beziehungen in Theorie und Literatur ist das Reformzeitalter eine der wichtigsten Epochen. In der vorliegenden Studie wird erforscht, was von den in ungarischen Zeitschriften auf Frankreich bezüglichen Nachrichten, Kritiken. Übersetzungen aus ihrer originalen Funktion bewahrt, und wie sie nach dem eigenen Weltbild ungarischer Schriftsteller geändert wird. Es wird weiterhin erforscht, was für einen gesellschaftlichen und politischen Zweck die Verfasser mit Zitieren französischer Themen und Werke haben, wann sich diese Tendenz verstärkt und was für eine Rolle sie in der Kulturgeschichte des Reformzeitalters hat.

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ И ВОСПРИЯТИЕ ФИЛОСОФСКИХ, ОБЩЕСТВЕННО-ТЕОРЕТИЧЕСКИХ И ПОЛИТИЧЕСКИХ ИДЕЙ ФРАНЦИИ В ВЕНГЕРСКИХ ЖУРНАЛАХ ЭПОХИ РЕФОРМАЦИЯ

ПИРОШКА МАДАЧИ

Одним из наиболее значительных этапов в истории венгерско-французских идейных и литературных связей является эпоха реформ. Мы исследуем в этой эпохе то, что сохраняют в своей первоначальной функции французские новости, критика, переводы, публикуемые в венгерских журналах, и как изменяют все это венгерские писатели сообразно с собственной картиной мира. Какова общественно-политическая цель редакторов в освещении французских тем и произведений, когда усиливается эта тенденция, и какова ее роль в культурно-историческом развитии эпохи реформ.